

УДК 321.01

О. С. Гайко

викладач кафедри політології

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

ТРАЕКТОРІЯ РОЗВИТКУ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ У КОНТЕКСТІ ОСОБЛИВОСТЕЙ РАДЯНСЬКОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ: МАКРОІСТОРИЧНА ПЕРСПЕКТИВА

Постановка проблеми. Аналізуючи траєкторію розвитку пострадянських режимів необхідно розглянути особливості радянської модернізації, яка обумовила виникнення специфічних політичних і соціально-економічних практик на пострадянському просторі.

При аналізі пострадянських трансформацій радянський період часто розглядається через дихотомію демократія/тоталітаризм, як певне відхилення від ліберально-демократичної норми. Політичні і економічні практики пострадянського простору аналізуються у контексті негативного впливу радянського періоду, який обумовив процес відставання пострадянських суспільств від більш ефективних інституційних моделей країн ядра капіталістичної системи.

Стан опрацювання. У пострадянських соціальних науках набули популярності теорії демократичного транзиту, які розглядають особливості переходу від тоталітаризму до демократії. Найбільш відомими представниками теорії демократичного транзиту є Д. Ростоу, Ф. Шміттер, А. Пшеворський, С. Гантінгтон.

Процес трансформації пострадянського простору, на думку представників теорій демократичного транзиту, має йти шляхом інституційної демократизації за зразком успішних моделей країн сталої демократії. Демократизація у такій ситуації являє собою процес модернізації соціальних і політичних інститутів. У більш широкій теоретичній перспективі можна говорити про те, що теорія демократичного транзиту являє собою адаптовану до постсоціалістичних і пострадянських країн теорію модернізації середини минулого століття, яка використовувалась для аналізу соціально-політичних процесів у країнах капіталістичної периферії.

На нашу думку, представники теорії демократичного транзиту розвиваючи стадіальну теорію розвитку не враховують інституційні і соціально-економічні особливості радянської модернізації, які обумовили особливості функціонування пострадянських режимів.

Для розуміння специфічного характеру пострадянських режимів необхідно актуалізувати макроісторичні політологічні теорії, які представлені військово-податковою теорією держави (Ч. Тіллі, У. Мак-Ніл), роботами Н. Еліаса, Р. Лахмана, М. Манна, школою світ-системного аналізу (І. Валлерстайн, Дж. Аррігі), а також роботами П. Андерсона і Б. Тешке.

Метою статті є спроба показати процес виникнення соціально-політичних практик на пострадянському просторі як наслідок дисбалансу і кризи екстенсивної моделі розвитку державних інститутів радянської модернізації.

Виклад основного матеріалу. Радянський Союз є прикладом успішної наздоганяючої модернізації, особливістю якого є досягнення ефективної організаційної структури і формування раціонально-бюрократичної логіки функціонування державних інститутів не

інтегруючись до капіталістичної системи і являючи собою антикапіталістичний ідеологічний проект, який опирався на модерні державні інститути, що були, фактично, «запозичені» у передових капіталістичних країн і сприяли формуванню радянського індустріального суспільства.

Розгляд СРСР як приклад успішної наздоганяючої модернізації представлено в роботах Г. Дерлугьяна [1; 2] і Р. Аллена [3].

Основою для формування радянської модернізації, на нашу думку, слід вважати:

– досвід інтенсифікації засобів контролю і вилучення ресурсів розвинутими капіталістичними країнами під час Першої світової війни;

– використання досвіду наздоганяючої модернізації Пруссії, що виявляється у становленні централізованої держави, розвитку планової економіки, запровадження мобілізаційної економіки;

– вплив організації конвеєрного виробництва Г. Форда;

– мобілізація російського суспільства і економіки під час Першої світової війни і громадянської війни.

У ході наполеонівських війн Пруссія зіштовхнулася з проблемою технологічного відставання як економіки у цілому, так і армії зокрема, що являло серйозну загрозу для можливості існування країни. Вирішення цієї проблеми полягало у створенні більш ефективної організації суспільства для подолання відставання, яке полягало у цілеспрямованих централізованих діях держави, направлених на розвиток капіталізму і формування соціальних практик виходячи із потреб розвитку пруського промислового капіталізму. Роботи Н. Еліаса яскраво ілюструють обумовленість соціальних практик, звичаїв, ментальності німців діями централізованої держави у контексті реалізації політики наздоганяючої капіталістичної модернізації [4]. Створення державою промислового капіталізму у Пруссії призвело до появи ефективних інститутів, політичного, соціального і економічного прориву країни, яка стала основним центром об'єднання німецьких земель, витіснивши економічно відстаючу Австрію. Опіраючись на створення під час наздоганяючої модернізації інститути, Пруссія проводила капіталістичну і організаційну експансію на сусідні німецькі держави, що обумовлює процес формування Німецької імперії і включення до німецького ринку Скандинавських країн, Австро-Угорщини, Північної Італії. Соціальним наслідком наздоганяючої німецької модернізації став один з найвищих в Європі на початку ХХ ст. рівень освіченості населення, досить професійний бюрократичний апарат, велика кількість технічних фахівців, високий рівень науки. Фактично, основна ідея наздоганяючої модернізації Пруссії (Німеччини) зводилась до цілеспрямованого створення таких організаційних

структур, які з'являються і розвивалися поступовим шляхом у капіталістичних країнах на початку Нового часу через вдале поєднання низки чинників.

На нашу думку, успішний досвід наздоганяючої капіталістичної модернізації Пруссії був визначальним у процесі радянської модернізації 1930-х рр. з двома принциповими особливостями. По-перше, радянська модернізація не передбачала інтеграцію до капіталістичної системи, а являла собою використання досвіду раціонального, централізованого планового державного управління для створення модерних організаційних структур, модерного суспільства і промислового виробництва поза рамками капіталістичної системи на базі антикапіталістичної ідеології та некапіталістичних суспільно-економічних і політичних практик. По-друге, під час радянської модернізації використовуються нові форми контролю і організації населення, які з'являються протягом Першої світової війни і громадянської війни у Російській імперії – інтенсифікація засобів контролю, мобілізаційна і планова економіка, військова мобілізація, тотальна пропаганда та ідеологія.

Основні інститути радянського тоталітаризму являють собою модерні інститути, які працюють в інтенсивному режимі у рамках мобілізаційної економіки. Г. Дерлугьян слушно зазначає: «Архітектура радянської держави визначалась трьома інститутами: централізованою та всеохоплюючою номенклатурною системою політичних призначень на бюрократичні посади, примусовою мобілізацією економічних і людських ресурсів для військових потреб, а також створення національних республік. Сталінізм мав витоками саме ці заклади та їх кадри, виковані у Громадянській війні» [1, с. 481].

Проведення радянської модернізації стало можливим завдяки двом важливим факторам.

По-перше, активна фаза термінальної кризи капіталістичної системи 1930-х рр. (Велика депресія), що дало можливість СРСР купувати передові технології і підготувати фахівців у західних університетах. У цьому контексті дуже важливу роль під час сталінської індустріалізації зіграли США, зокрема компанія Форд.

По-друге, наявність великої кількості сільського населення, яке виступало як ресурс для модернізації. Як зазначає Р. Аллен: «У 1920-х – 1960-х рр. основним завданням була мобілізація безробітних селян і забезпечення їх капіталом; створені Сталінінми інститути у повному обсязі відповідали стратегії досягнення цієї мети. Однак як тільки було усунуто брак капіталу і досягнуто повну зайнятість, новою економічною проблемою стало збільшення виробництва з використанням доступних ресурсів» [1, с. 249].

Розглядаючи у макросторичній перспективі процес формування держав сучасного типу можна побачити як у різних умовах фактор дешева/дорога робоча сила впливали на процес формування успішних організаційних структур, так дорога робоча сила в Іспанії XVI ст. призвела до зростання імпорту і скорочення власного виробництва, що надалі суттєво послабило позиції країни. В Англії XVII-XVIII ст. відносно дорога робоча сила призвела до Промислової революції. У Російській імперії початку XX ст. дешева робоча сила (наслідок великої кількості селянства) посилювала

наявний соціальний дисбаланс. Власне інтенсифікація засобів контролю сталінського тоталітарного режиму і призводить до перетворення селянства із дестабілізуючого чинника (у рамках патримоніальної бюрократії Російської імперії) у чинник ресурсу для економічного зростання (у рамках тоталітарної мобілізаційної економіки).

Основний акцент сталінської планово-командної економіки було зроблено на розвитку засобів виробництва (так звана промисловість групи «А») і військово-промислового комплексу (ВПК). Можна говорити про те, що радянська форсована модернізація пройшла два етапи – 1930 рр. (колективізація та індустріалізація) та 1940 рр. безпосередньо військова і економічна мобілізація. Ці два етапи і призвели до формування радянських тоталітарних інститутів, планово-командної економіки, радянського бюрократичного апарату. Д. Аррігі [5] і М. ван Кревельд [6] зазначають подібні процеси (хоча у значно м'якшій формі) у США 1930–1940 рр., які призвели до формування сучасного індустріального західного суспільства – політика кейнсіанства і формування військової економіки.

Під час модернізації 1930-х рр. формуються не лише нова економічна модель, масштабне промислове виробництво у СРСР і тоталітарний режим, але і виникають принципово нові соціальні практики – перетворення значної частини селян у пролетаріат, високі темпи соціальної мобільності, динамічне зростання рівня освіченості і урбанізації, поява радянського варіанту політики гендерної рівності і політичної коректності. Траєкторія формування сучасного індустріального суспільства у СРСР, яке оформлюється у середині XX століття, була окреслена у процесі соціально-економічної модернізації 1930-х рр.

Другим етапом мобілізаційної радянської економіки можна вважати Другу світову війну і післявоєнне відновлення економіки та інфраструктури, що вимагало концентрації ресурсів, приму і ефективної роботи державних інститутів. Необхідність перемоги за будь-яку ціну і наявність тотальних інститутів контролю і примусу створювало мотивацію як у населення, так і у партійного керівництва задіяти всі наявні сили для реалізації поставленої мети.

У 1950-1960 рр. у СРСР формується сучасне індустріальне суспільство. Показники урбанізації і освіченості населення тотожні показникам США і Західної Європи, створена система соціального захисту, охорони здоров'я, середньої і вищої освіти. Разом з тим, модель мобілізаційної економіки вичерпала ресурс для подальшого зростання і з середини 1960-х рр. у СРСР почала простежуватися структурна криза, яку можна звести до двох сфер: економічна і соціально-політична.

Структурна економічна проблема у СРСР 1960-х рр. полягала в екстенсивному факторі економічного зростання – збільшення вкладу ресурсів (праця, капітал) при відставанні інтенсивного (зростання продуктивності праці), що призвело до дисбалансу в економіці, у результаті чого для підтримки наявних темпів зростання економіки доводилось збільшувати інвестиції у структуру ВВП. Ситуацію загострювала специфіка планової економіки, яка акцентувала увагу на валовому виробництві продукції і прагнула не допустити зменшення виробництва товарів, постійно

відкладаючи процес оновлення основних виробничих фондів. Як зазначає економіст В. Попов: «планова система має свій життєвий цикл, який визначається термінами служби основних фондів і моментом «великого поштовху». Власне кажучи, здатність мобілізації внутрішніх заощаджень для здійснення цього «поштовху», дозволяє бідним країнам вирватися із «пастки відсталості», завжди вважалось головною перевагою планової економіки. Виявляється, однак, що через нездатність забезпечити своєчасну заміну застарілого обладнання, планова система може більш чи менш успішно функціонувати тільки два-три десятиліття після «великого поштовху», а потім настає неминуче уповільнення темпів росту. Нездатність планової економіки направити необхідні інвестиції на покриття вибування, напевно, являє собою ключовий фактор серед багатьох причин уповільнення темпів росту у 1960-1980-і роки, який закінчився «застоєм» [7]. Таким чином, радянська планова-командна економіка потрапила у своєрідну «пастку», яка була обумовлена обраним екстенсивним фактором економічного розвитку наздоганяючої модернізації.

Соціально-політична проблема СРСР 1960 рр. полягала у структурній зміні самого радянського суспільства. Результатом наздоганяючої модернізації стало скорочення сільського населення і поява критично великої кількості радянського середнього міського класу (кваліфіковані працівники, лікарі, інженери, тощо), з'являється післявоєнне покоління, яке орієнтоване на комфортне життя, споживання, соціально-політичну активність, але інституційні рамки радянського суспільства не дають йому можливості задовільними власні потреби, що призводить до поступового розмежування між декларованими цінностями (які концептуалізувалися офіційною комуністичною ідеологією), реальними діями і ціннісними орієнтирами значною частиною суспільства.

О. Хархордін пропонує досить цікаву ідею формування індивідуальної ідентичності у СРСР. На його думку, процес самоусвідомлення відбувався через відчуття належності до певної соціальної групи, яка створювалася і функціонувала в організаційних та ідеологічних рамках, визначених державою. Тобто, якщо для капіталістичних країн Нового часу був характерним вертикальний процес формування ідентичності (державна напруга через інститути формує громадянина), то у СРСР був характерним горизонтальний процес формування ідентичності. Формування індивіда через належність до певної групи обумовило появу подвійної ідентичності (усвідомленні себе і усвідомлення своєї належності до групи), що у процесі «ритуалізації» радянського суспільства при Л. Брежневі (коли декларовані цінності перестали наповнюватися реальним змістом) призвело до посилення групової ідентичності і перетворило соціальні зв'язки у соціальний капітал, який можна було конвертувати у ресурси [8]. Така ситуація призводила до посилення розмежування між формальним і фактичним, закладаючи базу для соціальної організації (яка повною мірою проявилась у пострадянських суспільствах), в якій неформальні домовленості мають більше значення ніж формальні.

Політика «перебудови» М. Горбачова була орієнтована на подолання вже масштабних дисбалансів у

радянській економіці та суспільстві і технологічне відставання СРСР від ядра капіталістичної системи, однак реалізація цієї політики зводилась до того, щоб принципово не змінювати базові принципи функціонування радянського суспільства і економіки. На нашу думку, досить сумнівно виглядає сама можливість принципів реформ у пізньому СРСР через особливість функціонування державних інститутів. Справа у тому, що тоталітарна мобілізаційна модель радянської економіки вичерпала потенціал у 1950-х рр., однак переходу до більш оптимальної політичної і економічної моделі (які були б адаптовані під нову форму організації суспільства) не відбулось, були послаблені репресивні функції держави і збільшено перерозподіл ресурсів на користь населення, саму організаційну структуру було законсервовано. Така консервація обумовила поступове розповсюдження у радянському суспільстві неформальних практик, що призвело до перетворення частини партійної номенклатури і рентоорієнтованих гравців і сприяло появі тіншової економіки. Союз частини радянської партійної номенклатури і представників тіншової економіки обумовив траєкторію розвитку пізнього СРСР і пострадянського простору.

Український політичний режим формується у 1991 році у результаті розпаду СРСР і являє собою радянські інститути плюс рентоорієнтовані актори, які створюють клієнтарно-патронажні мережі, що пронизують всі існуючі державні інститути, вилучаючи з них ренту. Особливістю такого режиму є розмежування формальної логіки функціонування інститутів (які формуються у рамках радянської модернізації) і неформальної логіки функціонування клієнтарно-патронажних мереж (які орієнтовані на вилучення ренти). Неформальні практики мають більше значення ніж формальні, останні виступають як легітимізація для перших. Домінування неформальних практик призводить до ситуації ліквідації розмежування між економікою і політикою, яке обумовило появу раціонально-бюрократичної логіки функціонування держав сучасного типу.

На початку 1990-х років значна частина пострадянського простору (у тому числі і Україна) являли собою досить парадоксальне явище, з однієї сторони ці держави мали інфраструктуру, промисловість, науку, соціальний захист і охорону здоров'я, кваліфіковане і освічене населення на рівні з країнами першого світу, з іншої сторони, ці країни інтегрувалися до капіталістичної системи як периферія і експортували переважно сировину та продукцію з низькою доданою вартістю, імпортуючи технологічні товари з високою доданою вартістю і товари елітного споживання. Саме знаходження на периферії капіталістичної системи сформувало, за аналогією з іншими країнами третього світу, уявлення про наздоганяючу модель розвитку, насправді ж країни пострадянського простору поза капіталістичною системою досягнули вершини модернізації у той саме період, як і країни центру капіталістичної системи, а розпад СРСР призвів до потрапляння цих країн у периферію капіталістичної системи і активізував ті процеси, які почалися у рамках СРСР – приватизація матеріального і символічного спадку модернізації, що, у свою чергу, детермінува-

ло появу рентиорієнтованих політичних гравців, які функціонують у рамках логіки клієнтарно-патронажних стосунків, розглядаючи державні активи і посади як приватну власність. У рамках цієї клієнтарно-патронажної системи формальні правила і процедури є другорядними щодо інтересів і мотивів впливових політичних гравців. Подібність розвитку радянського і західного (у першу чергу американського) суспільств у 1960-1970 рр., попри протилежні економічні, політичні та ідеологічні моделі, пояснюється значною централізацією влади під час Другої світової війни для оптимізації державного керування, координації різноманітних галузей економіки, впровадження нових технологій, які були не рентабельними з точки зору економіки, але життєво необхідними в умовах війни. Подібність систем обумовлена принципом ізоморфізму під час Холодної війни, яка супроводжувалася конкуренцією озброєння, досягненнями у галузі фундаментальних наук, протистояння в ідеологічній сфері та формуванням модерних державних інститутів.

Висновки. СРСР являє собою приклад наздоганяючої модернізації, особливістю якої є формування раціонально-бюрократичної логіки функціонування державних інститутів, не інтегруючись до капіталістичної системи. Державні інститути радянської модернізації формуються як інтенсивні засоби контролю і вилучення ресурсів, що обумовлює появу індустріального суспільства у 1950-1960-х рр. Разом з тим, потенціал для подальшого зростання вичерпується через структурні зміни у радянському суспільстві, а сама політична і економічна модель (з послабленими репресивними функціями держави) консервується, що поглиблює організаційний дисбаланс, який і обумовлює появу рентиорієнтованих гравців, тіньової економіки, розповсюдження неформальних практик. Розпад СРСР можна розглядати як демонтаж модерних інститутів частиною рентиорієнтованої номенклатури і представниками тіньової економіки для більш оптимального вилучення ренти.

Література

1. Дерлугьян Г. Адепт Бурдье на Кавказе: Эскизы к биографии в миросистемной перспективе / Г. Дерлугьян. – М. : Территория будущего, 2010. – 560 с.
2. Дерлугьян Г. Как устроен этот мир. Наброски на макросоциологические темы / Г. Дерлугьян. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2013. – 384 с.
3. Аллен Р. С. От фермы к фабрике: новая интерпретация советской промышленной революции / Р. С. Аллен. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2013. – 390 с.
4. Еліас Н. Про німців / Н. Еліас. – К. : Юніверс, 2010. – 432 с.
5. Арриги Д. Долгий двадцатый век. Деньги, власть и истоки нашего времени / Д. Арриги. – М. : Территория будущего, 2006. – 472 с.
6. Кревельд М. Расцвет и упадок государства / М. ван Кревельд. – М. : ИРИСЭН, 2006. – 544 с.
7. Попов В. Почему снижались темпы роста советской экономики в брежневский период? / В. Попов. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.intelros.ru/readroom/nz/2_52/1281-pochemu_snizhalis_temy_rosta_sovetskoyj_jeconomiki_v_brezhnevskijj_period.html.

8. Хархордин О. Обличать и лицемерить. Генеалогия российской личности / О. Хархордин. – СПб. : Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2002. – 511 с.

Анотація

Гайко О. С. Траектория развития пострадянского пространства в контексте особенностей радянської модернізації: макроісторична перспектива. – Стаття.

Розглядаються особливості пострадянських політичних режимів як обумовленість специфікою радянської модернізації. Зазначається, що радянський політичний режим являє собою приклад тоталітарної наздоганяючої модернізації. Відзначається, що організаційні дисбаланси у рамках радянського суспільства призвели до появи рентиорієнтованих політичних гравців, які орієнтовані на приватизацію державних і політичних інститутів з метою оптимального вилучення ренти. Підкреслюється, що специфікою пострадянських режимів є поєднання формальної логіки функціонування державних інститутів з неформальними домовленостями рентиорієнтованих гравців.

Ключові слова: пострадянський простір, радянська модернізація, рентиорієнтовані гравці, клієнтарно-патронажна мережа, неформальні домовленості.

Аннотация

Гайко О. С. Траектория развития постсоветского пространства в контексте особенностей советской модернизации: макроисторическая перспектива. – Статья.

Рассматриваются особенности постсоветских политических режимов как обусловленность спецификой советской модернизации. Отмечается, что советский политический режим представляет собой пример тоталитарной догоняющей модернизации. Отмечается, что организационные дисбалансы в рамках советского общества привели к появлению рентиориентированных политических игроков, которые ориентированы на приватизацию государственных и политических институтов с целью оптимального изъятия ренты. Подчеркивается, что спецификой постсоветских режимов является сочетание формальной логики функционирования государственных институтов с неформальными договоренностями рентиориентированных игроков.

Ключевые слова: постсоветское пространство, советская модернизация, рентиориентированные игроки, клиенттарно-патронажная сеть, неформальные договоренности.

Summary

Gaiko O. S. The trajectory of the development of the post-Soviet space in the context of the features of Soviet modernization: macrohistorical perspective. – Article.

The peculiarities of the post-Soviet political regimes are considered as conditioned by the specifics of Soviet modernization. It is noted that the Soviet political regime is an example of a totalitarian catch-up modernization. It is noted that organizational imbalances within the framework of Soviet society have led to the emergence of rent-seeking political players that are oriented toward the privatization of state and political institutions with the aim of optimal rent-taking. It is emphasized that the specificity of the post-Soviet regimes is the combination of the formal logic of the functioning of state institutions with informal arrangements of rent-seeking players.

Key words: post-Soviet space, Soviet modernization, rent-seeking players, client-patronage network, informal arrangements.